

מאיגרות ש"י עגנון אל ש"ז שוקן

הקדים דברים והוסיף הערות מלאכי בית-אריה

אמר המלכה"ד: י"ד האיגרות המתפרסמות כאן מבחר הן מתוך איגרות רבות, ששיגר ש"י עגנון לש"ז שוקן (1877—1959). עגנון, שיצא את ארץ-ישראל בשנת 1912 (הרע"ג) והתגורר בגרמניה, התודע לאישה-עסקים, העסקן הציני ושוחרי-התרבות שוקן בסוף שנת 1915 בברלין, באמצעות מארטיין בובר וליאן הרמן. מאז שנת 1916 היה שוקן מיציגאט של עגנון. כבר בסוף שנת 1925 החליט שוקן לחזר ציא את כתביו של עגנון, ולשם כך ייסד לימים את בית-ההוצאה שלו. רוב מכתביו של עגנון אל שוקן נכתבו עד עלייתו של שוקן לארץ-ישראל בשנת 1933. עת-הת-גורר עגנון בגרמניה, ולאחר שובו ארצה בסוף שנת 1924. מבחר אחר מתוך איגרות אלו התפרסם על-ידי ג. ב. בגליין 'תרבות וספרות' של 'הארץ' מיום 26.7.1963, שהוקדש ליובל השבעים וחמש של עגנון. האיגרות, השמורות במכון שוקן בירוש-לים, מתפרסמות ברשותו האדיבה של מר גרשום שוקן.

מבחר האיגרות המובא כאן משקף את עגנון בריבוי פניו: אדם צעיר ורומאני סי בגרמניה המשרטט את רשמי חייו, אדם מפוכח בארץ-ישראל המתכונן בביקורי-תיות חריפה ביישוב ובמנהיגיו, סופר המתמכר ומשועבד ליצירתו ובוטח בכוחו, ביבליוגראף אוהבי-ספר ובקי בספרות הישגה, תלמיד-חכם הרווי חכמת ישראל. באיגרות הללו באים לידי ביטוי זיקתו לספרות העולם ויחסיו עם סופרי ארץ-ישראל, זיקתו ליהדות המסורתית על תמורותיה, והשקפתו הפוליטית. אך מעל לכול גזוזות באיגרות אלו ידיעות חשובות לתולדות יצירותיו של עגנון והתהוותן.

1 ראה ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל-אביב תשל"ו, עמ' 285, S. M. Poppel, "Salman Schocken and the Schocken Verlag", *Harvard Library Bulletin*, xxi (1973), p. 27 מניה ששוקן ועגנון נפגשו לראשונה בשנת 1914, אך לא הביא כל מיסמך לפני שנת 1916 כדי לאשש הנחה זו.

[א]

[ברלין], טרץ 1916 [=אדר ב', תרע"ו]

לאדוני שוקן היקר לי שלום וברכה
קבלתי את הכסף סך מאה וחמשים מארק וגם את מכתבו הנכבד קבלתי. מה אומר
ומה אדבר. תמים דעים אני עם כל דברי המכתב. רק אלקים שלח אותו. ואם יחז
לי ה' מגנוח מסביב ודאי לא יתחרט כבודו על המעשה הזה. כי מאמין אנכי כי יכול
אוכל וגם אעשה. וספרי אשר אחבר יהיה לצבי ולתפארת לדעת נשמת האומה
הישראלית. וגם אפשר יהיה לי להתבונן מתוך כך בסיפורי, לעשות בהם כל כמה
שדעתי מגעת. ואלקים יהי בעזרי.

אך אחת שאלתי מנפשו היקרה, אותה אבקש: שמעשה זה שהוא עושה עמי
יהיה בעיניו לדבר שהוא למעלה מתמיכה פרטית. אם כי יודע אני כי מי כאדוני
יודע להעריך את תרבותנו. אמרו רבותינו: יש מאכיל את אביו פסיונים — יונת
צליות — וטרדו מן העולם ויש מטחינו ברחיים ומביאו לחיי העולם הבא. ומה
נמלצו דבריהם ז"ל.

מתר יקבל תשובתי בדבר הספרים וכן בנוגע לשאר הענינים.

מכבדו ומוקירו מאד

ש"י טשאטשקיס

מר ליאו הרמזי אמר לי כי דברים לו אלי בשם אדוני אך עדיין לא הגיד לי דבר.
היום אראה אותו.

[ב]

[Berlin-Charlottenburg 3.5.1916 (ל ניסן, תרע"ו)]¹

לאדוני לשוקן. אחרי עבודה קשה ומרובה הלכתי לי לשווח — לקריאת הגבירות
הדורשות בשלומי ליפה גוף זה. כמעט כל החורף לא הייתי בחוץ והיום נתתי את
פני לשמש וגם הפלגנו בסירה. אי אפשר לכתוב. השמש שוקעת.

ברכת ערב

ש"י טשאטשקיס

מחמת שלא זכרתי כתובתו בדיוק לא שלחתי את הכרטיס אתמול. ובשובי הביתה
מצאתי את כרטיסו לפני. את הכסף קיבלתי. תודה!

1 בבלי קידושין. לא ע"א—ע"ב.

2 באותו זמן כיהן כמוכיר הועד הפועל הציוני ושימש כעורך השבועון *Die Jüdische Rundschau*.

1 ציון המקום והתאריך על-פי חותמת הדואר המוטבעת על הגלויה.

[ג]

Leipzig [יולי 1917 / תמוז תרע"ז]

ובכן בליפציג האויר יפה. קסי"ל פליק"רי מזמר ברחוב. הוא זקן, נמוך ושמן. פנים מזרחיים. חדר לי בדיווטה התחתונה. מטה רעה. שאון כל הלילה. ישנתי מעט ורע. חלום: ליאונרדו עושה סוס גדול מאד וראשו מגיע השמים, ועל הסוס רוכב המלך המשיח. את המשחית לא ראיתי כי הסוס היה גבוה מאד מאד. היום קונצרט בפוילוס קירכ"ע. באו לקרוא אותי ולא הלכתי מרוב עייפות. ארוחת הערב היתה מצויגה וארוחת הבוקר בישה כמעט את ארוחת הערב. לבעלת ביתי שתי בנות. אחת מורה לפסנתר וזהשניה לומדת ציור. המורה הבטיחה לי להציע לי את מטתי אולי אנוח. זאת הקטנה, הצירת אינה יודע להציע יפה את המטה. אחותי מקבלת כבר תשעים מארק לחודש ומשימה עצמה רוטשילד.

בברכה רבה

ש"י טשאטשקיס

[ד]

באד בריקנאו, לערך מאי 1918 / סיון תרע"ח]

כבוד יקירי החשוב ר"ש שוקן נ"י

הספרים הנזכרים והכסף באו ממש בשעה שכלו אצלי. הדירה, המזון והעבודה הולכים כשורה. ימי עוברים בבדידות נעימה ובעבודה ממושכה. כמה ימים עברו עלי בלי שיחה עם הבריות. אבל סובל אני מהוסר ספרים, הן ספרי עיון והן ספרי קריאה. אם יש לך אוסיאן בהוצאה טובה וברדף? ובלדות אנגליים, ואפילו של פונג-

1 Kesselflicker, פחה בגרמנית. מתקני כלי-בית של פח היו נוהגים להלך בחוצות בגר-מניה ולהציע את שירותיהם בזימרה.

2 Paulinerkirche, כנסיית האוניברסיטה בליפציג.

3 אוירתו של הסיפור 'עד הנה' ניכרת במכתב זה.

1 בקיץ 1918 התגורר עגנון בעיירת-המרתצאות בריקנאו, כשם שהתגורר בעיירה ורנרץ הסמוכה לה בקיץ 1917. סיפורו 'בין שתי ערים' מכוזן למקומות אלו (העיירה 'קצנאו' ואתותה התאומה 'קצנאו עיר הרחצה').

2 פואימות שתירגם לכאורה מאקפרסון מגאלית לאנגלית ושייחסן לאוסיאן, זמות אנדית קלטית-איירית, כביכול מן המאה השלישית. פואימות אלו השפיעו מאד על הרומאנטי-קאים הגרמניים בעיקר בתקופת הסער והסרף, והללו הרבו לתרגמן לגרמנית. מאז הש-ליש האחרון של המאה הי"ח נדפסו תרגומים אחדים בהוצאות שונות.

3 'בארדן' — ריבוי של 'בארד' — זרם שירה אפית-לירית גרמנית בשנים 1765—1775. ש-

טנהיהואיליאס של הומר אבקש מאד לשלוח לי, וכן את כתבי סטרינדברג האוטור-
ביוגרפיים⁵.

בברכה טובה

לו ולרעיתו ולבניו יחי'

ש"י טשאטשקיס

אם ישלח לי כ' ספרים יצוה לכרוך אותם בנייר הרבה הרבה שלא יתקלקלו
מטלטול הדרכים.

[ה]

[וינה, בין כסה לעשור תרפ"ה (לערך 3.10.1924)]⁴

בוינה מצאתי כמה וכמה מאנשי בוטשאטש, בכלל יש כאן הרבה מאנשי גליציה
ואני מצוי על הרוב בבתי כנסיות ובבתי מדרשות של חסידי גליציה. מיונא ממש,
כמעט לא ראיתי כלום. אני כל כך רעב ל'יודישקייט' עד שאיני יכול להסיח את
דעתי מאחינו בני ישראל. בראש השנה עמדו אצל הדוגי אולי כעשרת אלפים
יהודים בתפלת תשליך. ראיתי כאן יהודיות, שאפילו בבוטשאטש לא ראיתי דוג-
מתן. בראש השנה התפללתי שהרית בבית הכנסת זייטנשטטן (מוסף התפללתי
אצל חסידי בעלז), כדי לשמוע דרשת הרב חיות. דרשה ממין חדש. הוא אינו
מוכיר לא פסוק ולא מאמר חז"ל. וכששאלתי אותו: כיצד? השיב: גם הנביאים
לא הביאו ציטטים. אבל הוא עושה רושם גדול על כמה וכמה מישראל. דברנו
הרבה על כ' והוא התפלא ש' לא סיפר לו מעולם על דבר הביבליותיקה החשובה

ראשי יוצריו היו גרשטנברג וקלופשטוק, ואשר הושפע מהפואימות האוסיאניות. מקור
השם (Bard) הוא קלטי-אירי.

4 כוונתו לבאלאדוז של Theodor Fontane (1819—1898), שהתפרסמו לראשונה בשתי
אסופות בשנת 1850 ובשנת 1861.

5 במכתב אחר חסר ציון תאריך ששיגר ש"י עגנון באותו קיץ לשוקן, לאחר קבלת ספרי
סטרינדברג, כתב עגנון: 'בשכנע זה אחזיר לכ' חמשת סטרינדברג. מצד השירתי
לא מצאו בעיני חן. אבל מצד הקוטב האנושי הוסיפו לי לקח. רוב היסורים שהיו לו
ביחס לבני אדם (חוץ לנשים) הרגשתי ומרגיש אני בעצמי ובבשרי. עכשיו אני רוצה
לקרות גם הרומנים והנובילות וקצת מן הדרמות שלו'. שוקן נהג להשאיל לעגנון ספרים
מן הספרות העולמית, ובאיגרותיו הגיב עגנון מפעם לפעם עליהם. ראה גם: מ. בית-
אריה, תערוכת ש"י עגנון, ירושלים תשכ"ו, מס' 64, וכן 'הארץ', שם.

1 נכתב בדרכו לארץ-ישראל, שאליה חזר בג' חשוון, תרפ"ה (31.10.1924).

2 צביהירש פרץ חיות, שכתה אז כרב ראשי.

אשר לכ'. בוינא הכרתי כמה וכמה מחסידי אונגריה וביחוד את נכדי החת"ם סופר³. רובם אנשים שיהדותם קדמת לאנושיותם. אני גופא יושב בדירתו של בן הרב הגאון ר' שמעון סופר. מעאלוי⁴ בן ה'כתב סופר⁵. טפוס מצוי. ביום א' דראש השנה התפללתי מנחה ומעריב אצל חסידי צאנז ושמעתי שם הרבה דברים יפים.

אין שלו בקרבי⁶, אדוני מר שוקן. דומה עלי שהייתי צריך לקבוע ישיבתי דוקא אצל אחב"י היראים והשלמים. איני יודע על מה אני מוותר, כשאני יושב עם אלה השלמים. מעט 'האירויות' כביכול, שאני איני נהנה הימנה, כמעט שאין לה עוד כוח משיכה. אבל עצלות שבי אינה מניחה אותי להתקשר ממש עם בני עמי. וזאת תפלתי בכל עת, שה' יעזרני ויחזקני שלא לפסות על שתי הסעיפים.

על דבר מות אביו ע"ה קראתי עוד ביום א' דראש השנה. במקרה בא לידי העת[ון] 'ברלינר טגבלאט'. ה' ינחם או[תו] בתוך שאר אבלי ציון וירושלים. האיש הוינאי הוא יותר מדי נקבי. הוא אינו 'זאכליך'⁷. אם שואלים [אותו] איה הדרך למקום פלוני מיד הוא מרבה בשיחה, ומגבב דברים ללא צורך ומקשר על הרוב שיחה. בימים הראשונים לבואי זכרתי בעונג את הברלינאי, שמשיב במלים קצרות שם ושם! או איני יודע! אבל הוינאי אפילו כשאני יודע, אינו אומר אינני יודע. וברובו הוא קוקטי. הנשים יושבות רוב היום בבית הקהוה. ברחוב ובכל מקום שומעים בלבול לשונות. גם עכרית אפשר לשמוע בחשמלית ובבית האכל וברחוב. אור היום יפה על הרוב. נוח לעין ופעמים יש באור הצהבהב מעין רחבות והגיגות.

הרבה יש לי לספר לכ', אבל אינני יודע אם כ' רוצה לשמוע, על כן אקצר וה' יאריך ימיו ושנותיו בנעימים עם רעיתי הכבודה ועם כל יוצאי חלציו ונא יזכרני לטובה.

מוקירו ש"י טשאטשקיס

בבית הספרים של היהודים מצאתי את כתבי היד שהיו שייכים לאברהם אפשטיין

3 ר' משה בן שמואל סופר, מחבר ספרי שאלות-ותשובות 'חתם סופר'.

4 הוא אברהם סופר.

5 אברהם שמואל בנימין וולף בן משה ('חתם סופר').

6 ע"ד 'ולא ידע שלן בבטנ' (איוב כ. כ).

7 Berliner Tageblatt.

8 Sachlich, ענייני.

זהם הולכים לאיבוד מחוסר התעניינותי. עשיתי צעקה גדולה וענו לי: הב כסף! ואמרתי שפעמים אהבה חשובה מכסף.

הארץ¹⁰ קנה את הכפולים של בית הספרים במעט כסף. אבל עדיין לא שלם ובקשתי מהם אם לא ישלם עד היום פלוני, שימכרו את הספרים לי. (היינו בשביל כ.)¹¹ והבטיחו לי.

אצל קרסטין¹² ראיתי תמונה יפה. ילד עברי אוהו ספר. אילו היה לי הרבה כסף הייתי קונה אותה בשביל גוסטאב לחג בר מצוה שלו. אפשר שאשה כאן עד ערב סוכות.

[ז]

ירושלים ת"ו. לסדר ועשית עמדי חסד [פרשה וישב] תרפ"ז [לערך 23.11.1926]

ידידי ואדוני

[...] לעת עתה אני גותן את כל כחי לעבודתי. וברוך ה' שכתבתי בשנה הזאת ספור קטן בשם 'השנים הטובות', מחיי זקני ירושלים, שעשה רושם גדול על כל גדולי הסופרים. בקרוב יראה אור ואשלחו לאדוני. ועתה אני עוסק בספור גדול המתאר את חיי הארץ לפני שמונה עשרה שנה. שם הספור 'הובל קיף' הוא

9 המלומד אברהם אפשטיין (1841—1918) הוריש את ספרייתו לספריית הקהילה היהודית בווינה. כתב-היד שהיו באוספו תוארו מאוחר יותר על-ידי זכריה שווארץ: A. Z. Schwarz, *Die Hebräischen Handschriften in Österreich*, I, Leipzig 1931
החלק השני הובא לרפוס והושלם על-ידי D.S. Loewinger—E. Roth, New York 1973.
בתקופת מלחמת-העולם השנייה נבזזו כתב-היד, ורק מעטים מהם התגלגלו לספריית שונות בעולם.

10 בנימין הארץ, מר"ל ומר"ס בברלין.

11 עגנון נהג להמליץ בפני שוקן על רכישות ספרים וכתבי-יד ואף רכשם עבורו. ושוקן הסתייע בבקיאתו הביבליוגרפית של עגנון בכינון ספרייתו העשירה.

12 לזר קרסטין (1868—1938), צייר יהודי אוסטרי, יליד קובנה.

1 גרסא באותה שנה ב'מולדת' (בעריכת יעקב פיכמן) ט, וכן גם בספרו, יחד עם 'מעשה הרב והאורח', בהוצאת פ. גינזברג (ספריה קטנה, כב), תל-אביב תרפ"ז.

2 זו עדות ראשונה על התחלת התרקמותו של הרומאן המאוחר 'תמול שלשום'. השווה גם איגרות יב ויג להלן.

3 שם זה עשוי אולי לרמז על אופיו של הנוסח הקדום של תמול שלשום. 'הובל' הוא שמו של אחד מאבות אבותיו של בלק (ראה תמול שלשום, כל ספוריו של שמואל יוסף עגנון, ירושלים ותל-אביב, תש"ך, עמ' 470). לפיכך ייתכן שהסיפור הקדום עסק במעשה הכלב.

מחזיק כחמשה גליונות, אקוה כי עד הפסח הבא עלינו לטובה, אסיים את הספור בכי טוב. אני מעלים עיני ממש מכל עסקי הבית ומכל הצטרות, ובלבד לעבוד ולגמור את הספור.

אני כותב לו בזה רק על עסקי עצמי, על עסקי הארץ, דומני, שאין כ' צריך ללמוד מפי.

אני מברך את כ' ואת ביתו בכל הברכות הטובות.

אוהבו הנאמן לו

ש"י עגנון

[1]

ירושלים ת"ו, כ"ב שבט תרפ"ז [25.1.1927]

אדוני וידידי ה' שוקן. הנני שולח לך היום שני ספורים: (1) הנדח (2) והיה העקוב למישור אשר יעדתי אותם לתת ראשונה בקובץ כתבי. עד שיסדרו המסדרים את שני הספורים הללו, אשלח לך אי"ה את שאר החומר, שהוא מחזיק ששים גליונות דפוס בערך.

סיבת העיכוב: מחמת טבעי לתקן ולחזור ולתקן. 'הנדח' הזה היה מוכן לדפוס. כיון שקראתיו לא יכולתי להתגבר על [יצרי] וחזרתי ותקנתי. בזמן שיסדרו המסדרים את שני ספורי אלה אוכל אני מתוך מנוחה לתקן סיפור אחרי סיפור ולהעתיקו. והנני מגיד לאדוני בזה את כל לבי: מאד מאד אני רוצה שיקבעו

1 כבר באמצע שנת 1925 גמלה החלטתו של שוקן להוציא לאור את כתביו של עגנון, ולי צורך זה ייסד לימים את בית-ההוצאה. עגנון החל שוקד על התקנת סיפוריו לדפוס והיה משגר לשוקן את הסיפורים המתוקנים.

2 דומה שעגנון טרח על נוסחו של סיפור זה יותר משטרה על סיפורים אחרים. בכתיבתו החל כבר עם עלייתו לארץ-ישראל (הפרק האחרון, 'עליית נשמה', פורסם כבר בהשלת כא [תרס"ט-תר"ע]). בגלויה לשוקן, ברלין 22.6.1918, כותב עגנון: 'ואני יושב ומעתיק את סיפורי 'הנדח' מראשית צמיחת החסידות. סיפור זה העתקתי מי יודע כמה פעמים. מסופקני, אם יש בו אותיות כמספר הפעמים שהעתקתי'. עגנון הוסיף לשקוד על ניסוחו גם בשנים 1917-1919 (ראה בית-אריה, שם, מס' 69-70). כשמונה חודשים קודם למכתב זה כתב לשוקן: 'החלק הראשון של כתבי מתוקן ועומד לדפוס. הנדה אשר יבוא בראש הספור, הוא ממש כברייה חדשה, הרבה קצרותי, הרבה תקנתי, הרבה שכללתי... בזמן האחרון לא כתבתי דברים חדשים, כי שלשה חודשים רצופים התעסקתי ב'הנדח'. כמרומני כי עתה יצא משוכללי' (ג' קרה [כ"ו סיון] תרפ"ו [8.6.1926]).

ספורי בדפוס, ויצאו על ידי כ', ושיתפרסמו מהרה. יום טוב אעשה לך, ביום שאר-
אה בדפוס את ספורי אשר עליהם נתתי את נפשי.

אדוני וידידי, אני רוצה לעבוד ולכתוב דברים חדשים, ואני מרגיש בכתי בעזר
השם יתברך, כי יש אתי לכתוב עוד דברים טובים וחדשים. אבל סיפורי הקודמים
עומדים לגנדי תמיד ומבקשים את תיקונם. אחרי שיצאו כל כתבי מתוקנים מחדש,
[אז] כל להתחיל בדברים חדשים. לאחר שהשיא אברהם אבינו את יצחק בנו מה
כתוב בו 'ויסוף אברהם ויקח אשה'. מעשה אבות סימן לבנים, אמרו חז"ל.
את השער ואת שם כל כתבי אשלח בפעם אחרת.

אפשר אקרא את כל קובץ סיפורי בשם 'אגדות הימים' ועל השער נכתוב
'נדפסו במצות הקצין ר"ש שוקן בדפוס של ו' דרוגולין ליפסיא תרפ...'
אני מקבל עלי לא להטריד את כ' הרבה בשעת הזהדפסה. אם אקבל גליון
להגהה אעשה את ההגהה ואשמח על כל גליון וגליון, עד שיצטברו כדי כרך,
ואשמח על כל כרך וכרך עד שיצאו כל כתבי. עד כאן בדבר הכתבים.

שלחתי לכ' היום את ספורי 'השנים הטובות' שנדפסו ב'מולדת' חוברת ג'.
יקרא נא אדוני את הסיפור שיש בו מאהבת ציון וירושלים. והוא אחד משבעה
סיפורים [של] ארץ ישראל.

דבר שאינו נוגע לענין שלנו: לפני שתי שנים מסרתי לכ' ספר 'חמדת ימים'
ירושלים⁴. ובאתי להעיר את כ', כי אתמול נודע לי, כי זה יקר מאוד במציאות,
כי כל ההוצאה נשלחה לעדן והלכה לאיבוד, ולא נשתיירו מן הספרים כמעט
כלום⁵. חכמי ישראל כמעט שאינם יודעים ממציות הספר בדפוס. ישמור נא
אדוני על הספר הזה, כי יקר הוא.

בשבוע הזה בא אצלי שומרוני אחד ורצה למכור לי כתבי יד שומרונים שהע-
תיק. כתב ידו יפה ונקי, בדיו שחור ובדיו אדום, ועל נייר יפה. הכתבים מהן
שומרונות ומהם בתרגום ערבי ובאותיות שומרונות. לו לעצתי ישמע, כדאי
שיזמין אצל השומרוני הזה העתקות מכל הספרות שלהם. הלא יודע כ' כי הספרות
שלהם אינה גדולה. במאה פונט, ואולי פחות מזה, במשך שתי שנים יכול כ' להק-

3 על-פי מדרש תנחומא הנדפס. חיי שרה סי' ת, והשווה גם בראשית רבה, סוף פרשה ס'
(מהר"י תיאודור-אלבק עמ' 657).

4 מדרש חמדת ימים מאת סאלם בן יוסף בן ישראל אלשיבזי, ירושלים, דפוס יואל משה
סלומון, תרמ"ג-תרמ"ה. ראה: שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים, תשל"ו,
מס' 425. על זיהוי המחבר ראה י. טובי, תגים, ג"ד (תשל"ב); עמ' 63-72; י. רצהבי,
שם, עמ' 73-74.

5 המו"לים של הספר היו אבשי עדן. ש. הלוי, שם, מביאה אינפורמאציה דומה מפי ענגון.

נות לעצמו ספרות שלמה של עם מיוחד בעל דת מיוחדת. הספרים מכורכים יפה, מעשה ידי אמן בן הכהן הגדול. העור עור בהמות כשרות, שהם מעבדים אותו. שירים אחדים קרא לפני השומרונגי הזה מתוך ספר [יו]. והתענגתי עליהם. כי יפים הם בפשטותם ובמראות אלקים. הצעתי לפניו, שיעתיק לי שירים וסיפורים בכתב שלנו. בכתב שלנו אין כחו יפה, אבל התוכן יפה.

יורני נא אדוני את המעשה אשר אעשה בזה. הוא יבוא אלי שנית בקרוב, כי דברים לו עם הממשלה בדבר הספר תורה היותר עתיק אשר יש לוי, והוא רוצה למכור אותו לאמריקה, והממשלה הניחה מכשולים על דרכו, בהשתדלות הד"ר מגנוס¹, ועתה הסירה את המכשולים. על זה אכתוב אולי בפרוטרוט.

בברכה טובה לו ולביתו

מוקירו הנאמן

ש"י עגנון

[ח]

תליאביב, א' ראש חודש אלול תרפ"ז [28.8.1927]

אדוני וידידי ה' שוקן נ"י

שמחתי מאד כי בא כבודו לעזרת סופרינו בארץ ישראל. המצב בארץ קשה, ויותר מכולם טובלים הסופרים העברים, כי אין מי אשר ישלם להם שכר עבודתם, כי מכתבי העתים אין בכחם עתה לשלם. כאשר קבלתי את מכתבו הוצאתי מאה פונד מזן האפ"קי והלכתי לתל-אביב והי' ביאליק ערך עמי רשימה, ככל אשר כתב לו ה' ביאליק. ה' ביאליק שמח הרבה על תמיכתו הנדיבה. מכל חובבי ספרותנו עוד לא בא סכום גדול כזה. —

חילוק הסיוע הוא תמיד דבר קשה. במקום שיש בני אדם רעבים אי אפשר לדלג עליהם, אפילו אם אינם סופרים חשובים. — על הרוב אלה הקוראים לעצמם סופרים הם קופצים בראש וראשונה בכל מקום שיש ממון. — ויש סופרים יקרים עדיני נפש, שקשה להציע להם מתן סיוע, אף על פי שהם בצרכים באמת. מה שכתב ה' ביאליק כי יש צורך במקרים בודדים להגדיל קצת את הסכום המאק-

6 הכוונה כנראה לספר-התורה השמור עד היום בבית-הכנסת של עדת השומרונים בשכם; הקולופון מייחס את העתקתו לאבישע בן פינתס בשנה השלוש-עשרה לכיבוש כנען, או-לם מקובל שהועתק לא לפני המאה ה"ב. חלקיו הקדומים (המגילה פגומה מאוד והוש-

למה בתקופות מאוחרות) פורסמו בידי P. Castro.

7 יהודה ליב מגנס (1877-1948), או קנצלר האוניברסיטה העברית, ולימים נשיאה.

1 בנק אנגלו-פלסטיין קומפני.

סימאלי של התמיכה לסופר — כוונתו כדי לסייע לסופר להוציא חלק מכתביו. על ידי כן יכולים לעזור לסופר בדרך כבוד. מר ביאליק שמכיר את המצב, יודע כי הסיוע פעמים שאינו לטובה. על הרוב מקבלים בני אדם לא לפי מעשיהם אלא לפי צרותיהם ולפעמים לפי חוצפתם. עתה חלקנו את כסף תמיכתו של אדוני ברובו, בלי להתחשב הרבה באלה בני אדם שקוראים לעצמם סופרים.

אדוני, דבר גדול עשה כבודו, כי עזר לכמת משפחות. כדאי וראוי שכ' ישתדל ליסד מוסד בשביל הסופרים העבריים החיים מתוך דקות, אמנם כ' צריך לתקן תקנות מי ומי רשאי ליהנות מן הכסף הזה (כגון ליסד מעין קופת מלוה לסופרים, הכסף יהיה מונח באפ"ק וההלואות ינתנו בשיעור ידוע רק אם יש ללוה ערבות בטוחה). לצערנו אין עתה שום יפוי כח לאגודת הסופרים, מאחר שה' ביאליק וכל חבריו יצאו מן הועד. הקנאה והשנאה אוכלות כל חלקה טובה בנו. על הרוב מתקנאים בכבוד החיצוני של המשורר ולא בכשרונו, ואפילו בביאליק התחילו פוגעים. אבל הוא עומד איתן.

הערה: אם יתן כ' איזה סכום כסף משלו וכן אם כ' רוצה ליסד איזה מוסד (בשם מוסד שוקן לעזרת סופרים עבריים בא"י) יכתוב נא בפירוש לאיזה סוג של סופרים כ' מתכוין. הרי דיו לאדם לכתוב מאמר של תעמולה, ואפילו שמדפיס סים את זה בקושי כי יקרא עצמו סופר. פעמים הרבה נזקק ה' יפה ליתן תמיכה למין סופרים כאלה, אף על פי שאי אפשר להדפיס את המאמר אשר כתב הנתמך. יאמין לי כ' שאני כותב את מכתבי זה מתוך כאב גדול. אוי לי אם אומר ואוי לי אם לא אומר. יש לדאבוננו בני אדם שהתחלת הספרות שלהם היא במכתבי בקשה למוסדים, שיתמכו בהם.

למכתבי זה אני מצרף את מכתבו של ביאליק היקר. וכן את כתבי הקבלות של הנתמכים. שאר הקבלות אשלח לו מירושלים אחר אשר יחלק ה' ביאליק לסופרים אשר מחוץ לתל-אביב ואני אחלק לסופרים היושבים בירושלים.

בנידון הדפסת כתבי, אשר כ' הואיל לעזור לי בכחו הגדול ובלבו הטוב, אכתוב לו בשבוע הבא. מסופק אני אם דברי יגיעו לו לימי הקונגרס. אני לא זזתי מביתי זה שבעה חדשים. יומם עבדתי וגם בלילה לא שכב לבי. וחשבתי

2 לייב יפה(1875—1948), עסקן ציוני, משורר יידי, מתרגם ופובליציסט. שכתן אז כמנהל קרן־היסוד והקציב, בהשתדלות ביאליק, סכום־כסף לתמיכה בסופרים. השווה: אגרות חיים נחמן ביאליק, בעריכת פ. לחובר, ג, תל-אביב, תרצ"ח, ס' תרמו (עמ' רכא). תרס (עמ' רכח—רכט), תרסח (עמ' רלה).

3 הקונגרס הציוני ה"ט", שהתכנס אותה שנה בבאול בימים 30 באוגוסט עד 11 בספטמבר. 4 בחודשים אלו כתב עגנון את הנוסח הרחב של 'הכנסת כלה'. השווה: בית־אריה, מס' 117.

להמשיך כך את עבודתי. והנה אשתי גזרה עלי להשאיר בתל-אביב לכל הפחות עוד שבוע אחד ולהתרחץ בים, כי אמרה כי עצבי ברגזים מאד, ועלי לעשות דבר לגופי. והנה בבואי הנה הציע לי מר ביאליק לשבת בביתו, והקציע לי חדר נאה ושקט, וכבר התרחצתי שש פעמים ואני חושב להתרחץ עוד שש פעמים. כי הר-חיצה בים טובה לי ומועילה לי. הנה כי כן אכתוב לך תשובה ברורה בשובי אי"ה לירושלים וגם דוגמאות אשלח לך בסוף השבוע הבא. היה לי אדוני בריא ושלם ויתן לך אלקים כח ועצמה לעבוד לטובת עמנו, [א]רצנו וספרותנו.

בברכת ידידו מוקירו

ש"י עגנון

[ט]

ירושלים תלפיות, כ"א כסלו תרפ"ח [15.12.1927]

אדוני וידידי ה' שוקן — בתשובה על מכתבו האחרון של א' דצמבר שנה זו: אני מסכים לכל החלטותיו. אם כי רוצה להדפיס את כתבי בגרמנית, בודאי החלטתו מיוסדת על ידיעה רחבה במקצוע זה. בשאלות ההדפסה הריני סומך על טעמו. כל צורה שצייירתי לי דמות ספרי נטשטשה ברוב עתים, לפי שלא הוצאתי שום הוצאה לפועל. עכשיו על זאת אני מתפלל: להוציא את כתבי לאור. מאד אני מודה לך על הספר Märchen und Geschichten uns. Seele (בנוגע לחוכן אכתוב לך בקרוב, אחרי אשר קראתי בספר בשים לב).

בתשובה על הערותיו של בית דפוסו: גם דעתי נוטה למעט כל כמה שאפשר בסמיני קריאה וכיוצא בהם. בשיחה איני משתמש במרכאות כפולות כלל. הפסיק,

1 אסופת אגדות ומעשיות, 1926 Halle.

2 במכתב לשוקן מיום א אדר שני, תרפ"ט [13.3.1929] כותב עגנון: 'היום שלחתי לך את החלק הראשון של ספרי הכנסת כלה. הלכתי בעצתך אדוני ומחתי את כל סימני הדפוס המיותרים ועתה כמדומני נקי הוא סיפורי מסימנים מיותרים'. את התמורה הגדולה בשי-מוש בסמיני הפיסוק והקריאה, הנכרת יפה בעיבוד הספורים הקדומים של עגנון בכתביו המקובצים, והמתמזגת כה יפה בתמורה הסגנונית והשינוי באמנות הסיפור, יש אפוא לייחס להשפעתו של שוקן בעצת 'בית דפוס'. ד"ר מ. שפיצר העמידני על כך שהכוונה למנהל בית-הדפוס הקטן של מרכז רשת תנויות שוקן בצוויקאו (מר שישק — לפי מר גרשום שוקן). שהיה בעל טעם טיפוגראפי משובח. פוסל (השווה ההערה לדברי ההקדמה לאיגרות לעיל), עמ' 28. אכן מעיר, שהפיקות השיגרתי על הדפסת כתבי עגנון בדפוס דרוגולין בלייפציג נעשה עליידי ראש בית-דפוס זה.

כמו שהוא בספר אגדות וסיפורים יפה באמת. דומה לו הפסיק בדפוסים בומברג, אלא שבדפוסים בומברג הוא כעין קו קטן משופע; דומה לו בדפוסים גרמניים עתיקים, אלא שבדפוסים אלו הוא רק קו משופע בגובה האות. שלשה אלה מוציאים חן בעיני, ומה שיבחר כ' הוא הטוב. רק בנוגע לפורמט אין דעתי כדעתו. הצורה שהיא קרובה למרובע אינה קרובה ללבי. מה ראה כ', שהוא נוטה לפורמט רחב? דומני שהפורמט שהציע תחלה יפה יותר. אני שולח לך את דוגמתו ומבקש להתוודע לך.

בטייתי להתחיל כל פרק בתיבה גדולה בתוך שדה לבן ולסיים כל חטיבה באמצע השורה⁴ וכל פרק במשולש⁵, כמו שברוב הדפוסים העתיקים — איני יודע אם היא יפה בהוצאה שכ' מתכוין לה, ועל כ' להכריע בזה. ברכתי לרעיתו הכבודה ולילדיו יחיו

ושלום לאדוני וברכה טובה
מוקירו ש"י עגנון

3 בארבעת הכרכים הראשונים של כל כתביו (תרצ"א) מיקום סימני ההפסק הוא המיקום המקובל, אולם בכרך החמישי והשישי ('סיפור פשוט', 'כשובה ונחת') וב'כלב ימים', שיצאו לאור בשנת תרצ"ה (וכן ביימים נוראים', ברלין תרצ"ח). סימן הנקודה הוא באמת בקו גגות האותיות, כמו בכתב-היד מימיה-הביניים ובדפוסים הקדומים, ואילו תחתית הפסיק בקו בסיסי האותיות. מפי ד"ר משה שפיצר שמעתי, כי שינויים טיפוגראפיים אלו נעשו ביוזמתו. נקודה מעין זו נדפסה כבר ב'שני זוגות', ליפסיה, דפוס דרוגולין (בדפוס זה נדפסו כל כתביו), תרפ"ז (מהדורה ביבליופילית לכבוד היות מרדכי [גרשום] שוקן ברמצוה בשנת תרפ"ה).

4 בסופו של דבר קיבל שוקן את הצעתו של עגנון, והספרים נדפסו בתבנית מלבנית.
5 כדרך שנדפסו 'והיה העקוב למישור' בהוצאת ברנר, יפו תרע"ב, ובהוצאת Jüdischer Verlag, ברלין 1919, 'פולין' בהוצאת הדיים, תל-אביב תרפ"ה. 'מעשה המשלח מארץ הקדושה ת"ו' בהוצאת קופת הספר, תל-אביב תרפ"ה, 'שני זוגות', ליפסיה, דפוס דרוגולין, תרפ"ז. ב'על כפות המנעול' הוצאת יודישער פערלאג, ברלין תרפ"ג / 1922 נדפסו תיבות-הפתיחה בראש כל סיפור באותיות גדולות, ואילו בראש כל פרק רק אותיות-הפתיחה. ב'גבעת החול' בהוצאה זו, תר"ף, וב'מחמת המציק', תרפ"א, נדפסו רק אותיות-הפתיחה גדולות בראש כל פרק. התיבות האחרונות בסוף כל פרק ב'מעשה רבי גדיאל התינוק', ברלין, דפוס מארכס, תרפ"ה (מהדורה ביבליופילית, מנחה לתברי חברת שונ-צ'ינ), נדפסו באמצע השורה, כמו בדפוסים הנזכרים ראשונה.
6 בצורה זו נדפס סופו של 'והיה העקוב למישור', ברלין 1919, 'שני זוגות', ליפסיה תרפ"ז.

[*]

חיפה — בת גלים, ר' תשרי-תר"ץ [10.10.1929]¹

דידי היקר, נפשך הטהורה ביקשה לדעת את המצב בארץ וגם אני אמרתי להודיע-
עך מכל המוצאות אותנו בימים האלה, אלא שהדבר קשה לי. מרוב קריאה בעתו-
נים שוב איני רואה את המעשים בעיני עצמי. השגתי עתה היא ההשגה הכללית
של בני הארץ. אמנם את זאת ראיתי כי היהודים עייפים ויגעים. ברוב הערים
עדיין יש פחד, הפרנסה לקויה, היהודים אין להם מעות כדי לקנות ואם נכנס
ערבי לחנות של יהודי מיד באים כמה וכמה צעירים ערביים ומוציאים את הקונה
בעל כרחו והשוטרים הערביים רואים ושותקים.

העסקנים הגדולים שלנו מודים שהמצב שלנו ירוד מאד. קברניטים אלו שמודי-
דים את מצבנו על פי שיחותיהם עם פקידים אנגליים, כיון שלא קבלו הבטחות
טובות מיד באים לידי יאוש. אין אני דן אותם לכף חובה — מעשיהם דגים אותם.
כשמדברים עם ילידי הארץ מקבלים קצת התחזקות. שמעתי מהם אומרים אף על
פי שלא צפינו לפרעות כאלה, אף על פי כן אין מקום להתייאש. משעה שנכנסנו
לארץ ישראל היינו מוכנים לצרות ולמלחמות. וכי על דעתנו עלתה שהערביים
ימסרו לנו את הארץ בלא מלחמה? מדבריהם למדתי שאין מקום להתייאש אלא
לעבוד ולהתבצר בארץ על ידי מושבות חדשות.

כמעט חפצתי להוציא את כל רגשי לפניך ולספר לפניך על המעשים המקול-
קלים ועל הפוליטיקה העקומה בארץ, אבל מקוה אני לימים טובים מאלה, לימים
שלא יהיו טרוניות עמחם. אף על פי כן איני יכול לעצור בעט. ואכתוב לך על
קלקול אחד שהוא קשה בעיני ביותר. צרה אחת יש בארץ ישראל שכל אחד ואחד
נוסע כל פעם לחוצה לארץ. במקום להכניס את המעות בארץ ולשפרה מוציאים
את מעותיהם בחוץ לארץ ומתפנקים שם בכל מיני תפנוקים מתוך ההכרה שארץ
ישראל מנוגבת מכל טוב. לא די שאינם מתערים בארץ אלא שמשוטטים כל ימיהם
בכל העולם. אראה בנחמה אם לא ראיתי בני אדם שיוצאים בכל שנה לחוצה
לארץ ומבלים שם כמה חדשים וכשהם חוזרים לביתם ממילא אין ביתם גאה להם.
גם הקונגרסים הם צרה גדולה לישראל, שהרבה מאנשי ארץ ישראל עוזבים
הארץ. וכבר התלוצצו ואמרו שהנותרים צריכים להצטלם לזכרון. וכי אין החבר
שפרינצק והרב ברלין יכולים לגמור את ויכוחיהם כאן? ועוד על קלקול אחד

1 בעקבות מאורעות תרפ"ט. תיאור מפורט על קורות הפריעות בתלפיות כתב עגנון לשוקן
במכתב שלא נשלח, ולימים הועתק על-ידי דב סדן לפי בקשתו של עגנון; פורסם לאחר-
רינה בתוך 'מעצמי אל עצמי', עמ' 399—406.

איני יכול לעבור בשתיקה, שרוב העסקנים שלגו יושבים בבתיהם של ערביים ושל נוצרים ומשלמים שכר דירה שהיו יכולים לבנות בזה דירות נאות. יש ארמונות בירושלים שנבנו לכתחילה כדי להשכירם ליהודים והם מלאים מאלופינו ומעסקנינו הגדולים. אתרי הפרעות נתן בעל בית אחד שרוב יושביו הם מראשי המוסדות שלנו סך חמש מאות לא"י לטובת הערביים 'הניזוקים'. כשסיפרתי את הדברים לפני ידידנו מר אוסישקין אמר לי שלא בעל הבית שלו נתן את המעות הללו אלא קרובו של בעל הבית שלו נתן. בין כך וכך אנו אבודים. אנחנו אינם מכניסים ומוציאים את כספנו.

קנצי למלין. יודע אני שאין כ' צריך לקבל תורה מפי בחכמת הכלכלה, אבל כשהלב מלא קשה לעצור את הפה. על כן דברתי עד הנה.

אני ישבתי כל העת בירושלים עד שנתבקשתי לבוא אצל משפחתי להיפה. זה דבר מכריע. כתבו לי, להיות עם המשפחה בראש השנה, כי על כן באתי. קצת היה קשה לי לעזוב את תלפיות. הפצתי להתפלל בימים הנוראים בבית הכנסת שם. בתלפיות השדודה והשוממה כל לובש טלית מוסיף קצת אומץ רוח. כמה הייתי חפץ לבנות לי בית בתלפיות. בית לי ולבני ביתי. עם גגה שלי ועם גדר של אבנים שלא יוכלו עוד בני עולה להתפרץ אל ביתי.²

ועכשיו אכתוב לך על מצבנו. מצבנו הוא כך: בדירתנו בתלפיות לא נשאר לנו כמעט כלום, רק שלדים של מטות ושלשה ארונות. לאחר שהוצאנו את הספרים הנשארים וסגרנו את הבית על ידי נגר מצאנו אחר כך את הדלתות שבורות ואת הבית פתוח ואת הארונות שבורים. שתי פעמים אחרי הפרעות פרעו בנו גנבים והוציאו את יתר הפליטה. יש מרבנים אחרי החיילים הבריטים שידם במעל הזה.

אשתי וילדי יושבים עתה בבת גלים בבית גיסנו הד"ר ברין, לחזור לתלפיות אי אפשר, מפני שביתנו עומד בקצה השכונה וכל הבתים שבאותו הרחוב נשדדו כולם, וגיסנו הד"ר ברין אינו גותן לנו לחזור לשם. לפיכך שכר[ה] לה אשתי דירה כאן בבת גלים[...]

בברכות טובות לשנה החדשה

שלך באהבה

ש"י עגנון

הואל נא לברך בשמי את רעיתך הכבודה תחי' ואת כל בני ביתך לשנה החדשה.

2 משאלתו של עגנון הוגשמה בשנת תרצ"ב. והשווה סיפורי 'מאויב לאהב'.

[יא]

טרנפול, ה' שופטים [ד' אלול] תרצ"ז [28.8.1930]¹

כבוד ידידי הנעלה ר"ש שוקן ב"י
את הטלגרמא קבלתי והנני מודה לך מאד. לקרלסבד או למריענבד אני מתיירא
ליסע. שונא אני את ערי המרחצאות. אבל נכון אני לבוא לשנים שלשה ימים
לשם כדי להיות יחד עם כ'. או אני יכול לבוא לשנים שלשה ימים לצויקאויז או
לברלין. מאד מאד אני רוצה לראות את כ' לפני שובי הביתה. בכל אופן אני רוצה
להיות בראש השנה בארץ ישראל. אני מבקש מכ' להודיעני לאן לבוא לשנים
שלשה ימים אם לברלין ואם לצויקאויז ואם לקרלסבד ואם לגרמניה הדרומית וכן
אני מבקש מכ' עצת באיזו דרך לתזור לארץ ישראל. דרך טריסטה משעממת
אותי. מה שראיתי בגליציה קשה לתאר במכתב. העניות גדולה מאד. בכל כחי
התאמצתי שלא לפשוט את בגדי ולהניח לעניי המקום. אני נוסע לשבת לעיר
בראדי² ומשם ללמברג ומשם לורשה.

והיה לי שלום ומבורך ידיד יקר

שלך באהבה

ש"י

יסלח לי כ' שאני מטריוח כל כך. אהבתי אליו מכפרת על הכל.

[יב]

ירושלים ת"ה, י"ט טבת תרצ"א [8.1.1931]

ידידי הנעלה, בתשובה על יקרתך מיום 19/12 חושבני שכ' צריך לכתוב להרב
קוק שתים שלש שורות מעין ברכת תודה על משלוח ספרו. סוף סוף הוא הן מצד
תורתו הן מצד אישיותו החשוב בכל רבני הדור.

את מדרש זוטאי כתבתי מיד לאחר מאורעות אב והחזקתיו יותר משנה. אמנם

1 בחודש מארס 1930 נסע עגנון לגרמניה ושהה בלייפציג חודשים אחדים לרגל הופסת כל
כתביו בהוצאת שוקן. לאחר גמר מלאכת ההגהה הסופית ביקר עגנון בגאליציה ובפולין
טרם שובו ארצה. ביקרו בגאליציה עוררו לכתובת הרומאן 'אורה בטח ללון'. איגרות
אחרות ששלח ממסע זה ראה: בית-אריה, מס' 118—121.

2 מקום מגוריו של שוקן.

3 על ביקורו שם ראה בית-אריה, מס' 119.

1 ביקורת ציבורית-פוליטית באצטלה מדרשית אליגורית, שנכתבה בעקבות פרעות אב ת"ר
פ"ט ופורסמה ב'מאזנים', ב, גליון כח, כג חשון תרצ"א. עמ' 3—4. כונס בתוך 'מעצמי
אל עצמי', עמ' 409—412.

הערתך נכונה אלא שהייתי מוכרח באותה שעה לפרסמו כדי ליתן לעצמי ולאחר-הי]ם דין וחשבון מתפיסתי את הענין. מקוה אני שהקורא שאינו בקי בצד החב-רתי שבו ימצא ממנו קורת רוח כשהוא לעצמו אפילו אם לא ירגיש אותה הכוונה שיש בו. אגב, בדעתי היה לצרף על דרך זה את רעיונותיהם של כל הכתות שב-ישראל שבדורנו, אלא שהנחתי ידי מזה. אי אפשר לך לתאר ידידי הנעלה מה שהרגישה נפשי הנבוכה אחרי מאורעות אב. (אני מצרף לך בזה העתקה של מכתבי שעניתי לדר' מגנס)². זאת ועוד אחרת. בין הכתבים שנשרפו נמצא סיפור שלי כסאות של זהב שמו, שבו סיפרתי היאך שגדולי ישראל מהם פילוסו-פים מהם בעלי המוסר מהם חסידים מהם אנשי מעשה באים לעולם האמת ותוב-עים את חלקם לעולם הבא וכל אחד מספר מה שעשה בחייו לטובת האומה ולחי-זוק הדת. סיפור זה היה מעין בחינות האמונות והדעות שבישראל. יסודו של הסיפור הלז שימש לי אגדה קטנה שפירסמתי בילדותי בעתון זרנגוי אחד³. והרבה אני מצטער על אותו סיפור שנשרף שהיה מעין אספקלריא של תולדות המחשבות שהגו גדולי ישראל. פעמים הרבה ביקשתי לחזור לענין זה, אלא שהחומר הרב שנצטרך לזה אינו מצוי בידי⁴.

ביום א' הבע"ל אסע לתל-אביב ואדבר עם מרת פרסיץ⁵. הימים האחרונים היו

- 2 ראה בית-אריה, מס' 115. פורסם במלואו בתוך 'מעצמי אל עצמי', עמ' 413—414.
- 3 נראה שאין כוונתו לפרעות תרפ"ט, שבה לא גזקו חיבוריו, אלא לשריפת ביתו בבאר-הומברג (גרמניה) בשנת 1924. לפי שהזכיר שבדעתו היה לצרף למדרש זוטא את דעותי-הם של כל זרמי היהדות או המפלגות בישראל, נזכר בסיפורו הישן שנשרף.
- 4 ככל הידוע, גם ממכתבי עגנון וגם ממכתבים אליו, עלה באש בדליקה בהומבורג הרומאן 'בצרור החיים', שעל פרסומו הקרוב כבר נמסר בידיעות הוצאת שטיבל שנספחו ל'הת-קופה' ד (תרע"ט). השווה בית-אריה, מס' 97—99. היה זה רומאן גדול שהחזיק כשישים גליונות דפוס; עגנון כינהו גם 'רומאן האלף' — 'על שם אלף בני-אדם שיש בו' (גלויה אל מארטיין בובר, מינכן 27.8.1919 — ע"ש, מס' 98), אולם יצירה זו היתה בעלת אופי אוטוביוגראפי, לפי עדות עגנון (השווה) *A. Band, Nostalgia and Nightmare*, Berkeley-Los Angeles 1968, p. 461, לפיכך אין להניח שהסיפור המתואר כאן היה חלק בה.
- 5 'גילדרעבע שטיהלען', דער יודישע וועקער (בוטשאטש), ב. גליון 57, 17 ביאנואר, 1907. בחתימת 'מזל טוב'. נכלל באוסף סיפורי עגנון ביידיש שכוונס על-ידי פרופ' דב סדן. העומד לצאת לאור בסדרת הספרים 'ספרות יידיש' של החוג ליידיש באוניברסיטה העברית.
- 6 הוכחה נוספת לכך שהסיפור היה בין הכתבים שעלו באש בבאר הומבורג.
- 7 שושנה פרסיץ (1893—1969), בעלה הוצאת 'אמנות'.

אצלי ימים של עבודה. כתבתי 'סיפור נאה מסידור תפילתי'⁸, מעין הסיפורים שני זוגות וש"ס של בית זקני וכן אני עוסק בהעתקת סיפור גדול מחיי ירושלים לפני עשרים שנה⁹. אני מצרף כאן את מכתבה של הגברת פרסיץ.
ושלום לך ידידי היקר ושלום לרעייתך הכבודה תחי
ממני ומזוגתי תחי

באהבה ש"י עגנון

[יג]

ירושלים ת"ו, כ' אייר תרצ"א [7.5.1931]

ידידי הנעלה כבוד ר"ש שוקן נ"י... קודם הפסח שלחתי לך שלשה סיפורים. על שנים מהם לילות באחדות העבודה ומעשה רבי גדיאל התינוק בהארץ? כתבתי לפי ההסכם שבינינו נדפס ברשות שוקן וכו' ועל האחד גר צדק שאינו חשוב ביותר לא הקפדתי לרשום את שם ההוצאה, גם בשבוע הבא אני מפרסם סיפור קטן במאזנים רבי גרוגס יקום פורקן שמוי, ומחמת שהתוכן הוא קצת הלציי לא רשמתי את שם ההוצאה עליו.

באחדות העבודה נדפס מאמר בשני המשכים מעין השקפה על כתבי. מר לחובר מתבר ספר תולדות הספרות העברית החדשה בא אצלי ביהוד שאתן לו לקרות בכתבי, מאחר שהוא עוסק בפרשה זו ואינו יכול לדלג עלי בספרו, והיות שהייתי סבור שבין היום למחר יצאו כתבי נתתי לו כל הגליונות לקריאת. לאחר

8 פורסם בסוף אותה שנה ב'מאזנים', ג, חוברת כ"א.

9 חכוונה לנוסח הקדום של הרומאן 'תמול שלשום'. השווה איגרת ו לעיל ואיגרת יג להלן. לפי איגרת זו ואיגרת יג, התרחשה עלילת 'תמול שלשום' בשנת תרע"א; לפי איגרת ו— בשנת תרס"ט.

1 נדפס שם, כרך ב, חוברת ג"ד, 'יאנואר-פברואר 1931, עמ' 287—296. מעניינת העובדה שהסיפור לא נכלל ב'סיפורי אהבים', הכרך הרביעי של כל כתביו, ונדפס בעיבודו המ-חודש רק בכרך ח של כל כתביו, תש"א.

2 נדפס שם, יד ניסן תרצ"א 1.5.1931. פרסום זה נפקד מכל הביבליוגראפיות של כתבי עגי-נון והתגלה עקב מכתב זה.

3 נדפס במוסף 'דבר' שבוע ימים קודם כתיבת המכתב.

4 נדפס שם שבוע ימים לאחר-מכן. היה זה הפירסום הראשון מתוך החומר של 'תמול של-שום'.

5 'כל סיפורי עגנון' מאת פ. לחובר, אחדות העבודה כרך שני, חוברת ראשונה, נובמבר 1930. עמ' 186—191; חוברת ג"ד, 'יאנואר-פברואר 1931, עמ' 327—333.

שנתפרסם מאמרו גתרכו השואלים, היכן אפשר לקנות את כתבי, גם מחוצה לארץ שואלים אותי, ואין בידי לענות.

במשך הזמן עבדתי בתמידות. ויש בידי שלשה סיפורים נאים שיחזיקו בהוצאה שלנו בערך ט"ו גליונות. שם האחד הכלב מעשה מלפני עשרים שנה. ושם האחד תחילה וסוף כעין המשך של אותו מעשה. ושם האחד בלבב ימים סיפור מראשית עליית התסידים לארץ ישראל. סיפור זה הוא ממיטב סיפורי. כן יש בידי עוד שני סיפורים שלא גמרתי אותם. שם האחד סיפור פשוט תולדות גישואיז, ושם האחד לוו עיר החיים¹⁰ מעין גבעת החול ולילות, וסיפור אחד בתוך החומה מימי הצלבנים באשכנז.

מלבד זה שלחתי לאחדות העבודה חמש אגדות קטנות שידפיסו אחר שנים שלשה חדשים. על אלה רשמתי כפי ההסכם בינינו נדפס ברשות שוקן וכו'. לצערי מוכרח אני עכשיו להפסיק את עבודתי. בעוד שבוע אנו יוצאים מן הדירה ודירה חדשה לא שכרנו. אם ירצה ה' באלול נעבור לביתנו שבנינו בתל-פיות. בתוך כך תסע אשתי תחיי לגרמניה לראות את שלום משפחתה ואני אלך לתל-אביב להתרחץ בים ולגות קצת מעבודתי. אחר אחזור לירושלים, אפשר שבינתיים יגמרו חדר או שנים ואשב בביתי החדש או אשכור לי חדר בירושלים. לעת עתה אני עושה הפסקה בעבודתי. כי מיום שחזרתי לארץ ישראל לא ראיתי שעה טובה, מתוך לשעות העבודה, וכבר נחלשתי קצת ואני צריך למנוחה. גם מצב רוחי אינו טוב ביותר. קוה קויתי כי ספרי יראו אור ויעודדו את רוחי ואת רוח כל אחי המיוגעים מן התלאות, ולבסוף הנני עומד כמו שעמדתי קודם. אמנם זאת נחמתי בעיני, שכתבי מכונסים בספר וכשתגיע שעתם להתגלות יתגלו.

6 היינו בלק. השוה איגרת ו ואיגרת יב לעיל.

7 ככל-הנראה נוסח ראשון של 'תחילתו של יצחק', שפורסם ב'ספר השנה של ארץ ישראל' לשנת תרצ"ד, עמ' 21—32. בדפי דפוס זה, השמורים בארכיון עגנון שבבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 631 : 1, אשר שימשו את עגנון עת עיבד, מאוחר יותר, את הסיר פור לצורך ריקמתו ברומאן 'תמול שלשום', ציין עגנון מתחת לכותרת: 'תחילה וסוף'. 'בלק' פורסם כידוע ב'ספר השנה של ארץ ישראל' לשנת תרצ"ה. עליפי איגרת זו ואיגרת ו ו יב לעיל קשה לפסוק בבעיית המיבנה של 'תמול שלשום' והתהוותו. על עניין זה ראה במאמרה של שרה הגר בקובץ זה.

8 פורסם לראשונה ב'ספר ביאליק', תרצ"ד.

9 קטע ממנו פורסם לראשונה במוסף 'דבר', 23.9.1934.

10 סיפור שלא פורסם מעולם. כתבי-היד שלו שמורים בארכיון עגנון בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, וסימנם 268 : 1, 271 : 1.

לפני שני שבועות היה אצלי ה' מרק שגל והראיתי לו את כתבי ואמר שלא ראה עוד ספר עברי נאה כזה. זאת הפעם, הוא רואה מוציא לאור עברי בעל טעם טוב. אגב, הוא קרא את סיפורי אגדת הסופר ועוד כמה סיפורים קטנים שלי ואמר כך אני מצייר, ואמר שהוא מוכן לצייר כמה סיפורים שלי. כידוע צייר את לפונ-טיין בהוצאת Ambroise Vollard Paris¹¹ שהוא לפי דבריו פרלג חשוב מאד. אני עצמי לא ראיתי מציוריו כמעט כלום, אבל מתוך שני הימים שביליתי עמו ראיתי שהוא בעל רוח יתירה, כל ארץ ישראל רצה אחריו וכבוד גדול עשו לו. אני נחודעתי עמו במקרה סמוך. לנסיעתו מירושלים, ומאו לא זזה ידו מידו עד שנסע מכאן. הוא נצטער שלא נודמן עמי קודם. אמרתי לו אם היה צורך שאודמן עמו אפילו הייתי סוגר את הדלת ונועל אותה בשבעה מנעולים היה בא. בינתיים נתפרסמה השמועה על יופי ההוצאה, וכל מי שרוצה להוציא ספר בא אצלי לראות את ספרי כדי לעשות כמתכונתם. מאחר שאין אדם משים עצמו רשע אני אומר שסגרתיו אותם בתיבה והשלכתי את המפתח. דומים כתיבי לכתבי ר' אדם בעל שם שהכניס אותם בתוך אבן אחת וסגר את האבן בשם המפורש¹². בעוד שני שבועות אשלח לך חשבון מפורט מן הכסף ששלחת לי כל חודש תמיכה לנצרכים, לעת עתה הלוייתי מן הכספים הללו לאנשים שנצרכים לשלם שכר דירה, חוץ ממה שחילקתי בשמך ולקחתי תעודה על כל תמיכה ותמיכה. בבקשה ממך ידידי ואדוני אל תקפיד עלי שכתבתי לך מכתב גדול ושלא

11 התחריטים שהכין שגל ביומנתו של וולאר בין השנים 1927--1930 אמנם נדפסו, אך לא יצאו לאור אלא בשנת 1952. בהוצאת Tériade (פאריס), בתוספת שני כרכים חדשים.

12 השווה 'שבחי הבעש"ט', מהד' הורודצקי, תל-אביב תש"ז, עמ' נא. על-פי מקור זה 'ס' גר' הבעש"ט את הכתבים (כתבי ר' אדם, כפי שצוין במפורש בנוסח המקורי יותר של 'שבחי הבעש"ט' ביידיש, נוסח דפוס אוסטרא תקע"ה על-פי דפוס קארעץ — ראה: ת. שמרוק, 'הסיפורים על ר' אדם בעל שם וגלגוליהם בנוסחאות ספר שבחי הבעש"ט', ציון, כח [תשכ"ג], עמ' 98) 'באבן אחת בהר'. כי השביע את האבן ונפתחה האבן והניח בתוכה הכתבים הנ"ל ושוב נסגרה'. עניין זה לא כלל עגנון באסופתו 'ספר סופר וסיי פור', שבה יהיה מדורים לר' אדם ולמעשה הכתבים (ואף לא ב'ספריהם של צדיקים', שגתיחה לבעש"ט ולתלמידיו). כיוון שהשתמש בו לצורך סיפורו הקצר 'על אבן אחת' (פורסם לראשונה ב'גלילונות', כרך א, חוברת ג, כסלו תרצ"ד, עמ' 199—200, וכונס בתוך 'אלו ואלו'), כנכור, מספר המספר, כיצד כתב את מאורעות רבי אדם בעל שם; כשהגיע לכתוב את מעשה האבן יצא ליער וכתב על גבי אבן. סופו של דבר שנפתחה האבן ויקלטה את כתבי וחזרה ונסגרה'. בכירור טיבו של סיפור זה כדאי לתת את הדעת על לשון האגרות 'דומים כתיבי לכתבי ר' אדם בעל שם' וגו'. ולהקשרו.

כתבתי לך מה שחשוב בעיניך. הוגה אני כל כך הרבה עד שאיני יודע מה הוא העיקר ומה טפל. אשתי תתי' תצא מכאן ביום 27/5 והיא תכתוב לרעיתך תזי' אם אפשר לבקר אתכם ואימתי אפשר לראותכם. — בדואר זה אני שולח לך מגילת סרגוסא כתובה על קלף¹³, שקניתי אותה בששים גרוש. שמעתי מפי ר' לוי גיב' צברג¹⁴ ומכמה חכמים אחרים שמגילה זו אף על פי שנדפסה חשובה הרבה, שער-כה גדול מפני שזה דוקומנט שקראו אותה. כן שולח אני לך בזה קובץ מעשה נסים העתקת המגילה הזאת ועיין שם בהקדמת המוציא לאור יצחק בדאהב¹⁵. אני קניתי אותה לפני כמה שנים מן השמש של בית הדין הספרדי פה עיר הקודש שקנה אותה מאדם אחד בן למשפחה שהיו עושים את יום הנס ליום טוב ושמחה והיו קוראים את המגילה הזאת. כן עלה בדעתי לשלוח לך בשביל המכון שלך קונטרס אחד כתב יד שיר שומרוני שאחד מן החשובים שלהם העתיקו בשבילי אלא שהתנה עמי שלא לפרסם אותו בדפוס.

איני זוכר אם כתבתי לך או אם לא כתבתי לך שהרב של התימנים ר' אברהם אלנדאף¹⁶ סיפר לי שיש לו קובץ של שבע מאות וחמישים שירי תימן (הקנינות אינן נכללות בזה) והוא משתוקק להוציאם. שמא מעוניין אתה בזה אבוא בדברים בעניין הוצאתם.

אשים קנצי למליון. רבים הם הדברים בלבי אלא שהקולמוס אינו משמש את הלב כל צרכו. והנני מברך אותך ואת רעיתך תתי' ואת בניך יחיו בכל הברכות הטובות. זוכר אני את הימים הטובים שביליתי בביתכם ויש לי געגועים אליכם. ברכתי שלום להד"ר קויפמן¹⁷ יחי'.

אוהבך

ש"י עגנון

בינתיים הגיעו האינקונבולים שלך לירושלים¹⁸ והמבינים נהנים ושמחים.

13 מגילה שנכתבה ברוח מגילת אסתר על תשועת יהודי סאראגוסה מעלילת-שוא בנין שבס ה'ק"פ / 1420 ('פורים של סאראגוסה').

14 המלומד והחוקר הידוע של ספרות התלמוד והמדרש (1873–1953). שעשה רוב שגותיו בארצות-הברית. בשנים תרפ"ח–תרפ"ט שימש פרופסור באוניברסיטה העברית.

15 קובץ מעשה נסים, ירושלים, תר"ץ.

16 ממנהיגי עדת תימן בארץ ישראל (1866–1940). בשנת תרפ"ה פירסם את ספרו 'חוברת שרידי תימן' ובה אף לקט שירים ופיוטים.

17 דודה של גב' שוקן.

18 באותה שנה הפקיד שוקן את אוסף האינקונבולה העבריים שלו בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ולאחר-מכן נתנם לו במתנה. לימים הוסיף ורכש דפוסי-עריסה. השמורים היום בספריית שוקן שבמכון שוקן בירושלים.

[יד]

פה כפר מגד על יד חזרה. ר' תמוז תרצ"ב [10.7.1932]

אדוני וידידי ה' שוקן ב"י, נשאלתי מבית ההוצאה שלך על שני הסופרים ה' הזו ועל ה' יצחק למדן, וזה אשר אני יכול להגיד עליהם.

ה' הזו הוא סופר חשון[ב] ופורה. הוא פרסם כמה סיפורים בהתקופה ובהשלוח ובאחדות העבודה. וגם רומן גדול בישוב של יער, נדפס ממנו בהוצאת שטיבל שני כרכים, שאר החלקים עדיין לא יצאו. כן יש אתו בכתובים כמה סיפורים ורומנים. הוא עושה רושם של אדם שנתון כולו לענין שלו היינו לכתוב רומנים וסיפורים. רוב דבריו הם עוסקים באדם החדש שלאחר המלחמה.

ה' למדן הוא אחד מתשעת המשוררים של התקופה השניה של שירתנו הצ-עירה, שהגדול שבהם הוא אורי צבי גרינברג. למדן הוציא שתי קובצים של שירי-ים. הקובץ הראשון שלו 'מסדה' עשה בטעתו רושם על הנוער הלאומי, ז'בוטינ-סקי כתב עליו בקורת טובה. ה' משה קלורי² מחשיב מאד את ה' למדן. ה' למדן תירגם כמה רומנים, בתוכם דויד הראובני של מכס בראד. מזמן לזמן הוא כותב מאמרים ב'מאזנים'. גם ה' הזו גם ה' למדן שניהם הם אנשים הגונים ונעימים ולשניהם יש קהל שמחשיבים את דבריהם.

כשהייתי בסוף השבוע העבר אצל ביאליק (הוא דרש ממני שאבוא לישיבה בענין כתבי ש' בן ציון) הזכרתי לפניו את ספר החסידות³ ואמר שאין בכת דביר להוציא לאור והוא נותן לנו רשות להוציא על ידי אחר. רק נצטרך להחזיר לדביר את דמי הקדימה שקיבל ה' בזכר. אם איני טועה — חמישים דולר.

בברכת שלום וכל טוב

מוקירך ש"י עגנון

1 לא עלה בידי למצוא פירסום מעין זה מאת ז'בוטינסקי.

2 מורה ופובליציסט יליד גרמניה (1876—1944).

3 עגנון ובזכר החלו לכנס סיפורי חסידים ויסודי תורת החסידות בגרמניה. לאחר שחתמו, בסוף שנת תרפ"ג בבאר הומבורג, על חוזה עם ביאליק. בשם הוצאת 'מוריה' ו'דביר', בדבר עריכת 'ספר החסידות' (ראה בית-אריה, מס' 95). אסופתו הראשונה של עגנון עלתה באש, ורק קטע חרוץ נותר ממנה (שם, מס' 97). נראה שמפעל הכינוס נמשך, אך הספר לא נדפס מעולם. במכתב מיום 6 / 14 [י' סיון] תרצ"ב [1932] כותב עגנון לשוקן: "זרק השבוע הזה התחלתי מתעסק בספר החסידות. (מה בלבך לעשות בענין זה? אגב אני הושב שיש לעשות שתי הוצאות. הוצאה אחת של החומר כמו שהוא עם הערות ופירושים לנוסחאות. והוצאה אחת לעם למקרא...). מסתבר, שעגנון השתמש בחומר זה באנתולוגיות המעובדות שלו. כגון 'ספר סופר וסיפור', ובזכר — באור הגנוז'.